

УДК 94:624:656.1/.5(477)«1943/1945»

**МОБІЛІЗАЦІЯ СТАЛІНСЬКИМ РЕЖИМОМ
УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН НА ВІДБУДОВУ
ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА І
ТРАНСПОРТУ РЕСПУБЛІКИ У 1943–1945 РР.****MOBILIZATION OF THE STALINIST REGIME
OF UKRAINIAN PEASANTS FOR THE
RESTORATION OF INDUSTRIAL PRODUCTION
AND TRANSPORT OF THE REPUBLIC
IN 1943–1945****Терентьев М. О.,**здобувач кафедри етнології та краєзнавства,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова, депутат Київської міської
ради (Київ, Україна), e-mail: Kafetno@ukr.net**Terentyev M. O.,**applicant of the Department of Ethnology and
Local Lore, National Pedagogical Dragomanov
University, deputy of the Kyiv City Council
(Kyiv, Ukraine), e-mail: Kafetno@ukr.net

Висвітлено форми, зміст і характер мобілізації комуністичним режимом СРСР українських селян для відбудови промислового виробництва і транспорту Української РСР в 1943–1945 рр.

Ключові слова: селяни України, німецько-радянська війна, сталінський режим, мобілізація, відбудова промисловості й транспорту.

The forms, content and nature of the Ukrainian peasants' mobilization by the communist regime of the USSR for the restoration of industrial production and transport of the Ukrainian SSR in 1943–1945 were illuminated.

Keywords: peasants of Ukraine, German–Soviet war, Stalin's regime, mobilization, restoration of industry and transport.

Проблема відбудови господарства Української РСР зайняла вагомe місце у працях істориків, зокрема радянській історіографії. Натомість, в них, всупереч реальним суспільно – політичним і економічним процесам ідеалізується роль органів влади, а відбудову господарства показано як «самовіддану працю робітників, селян, інтелігенції в ім'я процвітання соціалістичної Батьківщини» [19; 22; 23; 58; 59 та ін.]. Проте автори цих праць замовчували роль українських селян у відбудові промисловості й транспорту, насильницьких характер мобілізаційної політики влади щодо залучення їх до відродження господарства республіки.

Загалом участь селян у відбудовчих процесах і сьогодні не знайшла належного вивчення у вітчизняній історіографії, за винятком окремих аспектів у працях П. Чернеги [88; 89; 90], М. Лободи [31], І. Єсіп [15], І. Мазило [34; 35] та ін. Комплексного дослідження мобілізації сталінським режимом селян на відбудову промислового виробництва і транспорту України немає й сьогодні.

Завданням автора є розкриття форм, засобів, змісту, й характеру мобілізаційного процесу, обґрунтування вагoмого внеску українських селян у відродження промислового виробництва й перемогу над ворогом.

У ході німецько-радянської війни народу і господарству України було завдано величезних,

найбільших з усіх республік СРСР, збитків. Населення республіки зменшилося на 13,6 млн. осіб і становило 27,4 млн. [23, с. 512]. Окупанти зруйнували й затопили 882 шахти Донбасу і 77 залізрудних і марганцевих рудників Нікопольського та Марганцевого басейнів, пограбували і вивели з ладу 599 машинобудівних, 26 металургійних, 25 коксохімічних, 25 хімічних і 5 метизних заводів, 130 трикотажно-текстильних і прядильно-джутових фабрик, сотні підприємств харчової, шкіряної, взуттєвої й скляної промисловості. Ворог вивів з ладу 9 залізниць України, затопив і пошкодив 814 пасажирських, вантажних і спеціальних суден, 132 портові господарства [58, т. 3, с. 153–155]. Найбільших людських і матеріальних втрат зазнало сільське господарство.

Матеріальні збитки України становили 285 млрд. крб., тоді як РРФСР – 255, Білоруської РСР – 75. Натомість, союзний уряд виділив на відбудову господарства УРСР лише 18,3 млрд. крб. із 75 млрд. крб. для відродження усіх територій СРСР [53, с. 32; 87, с. 312; 58, т. 3, с. 188].

Головною проблемою відбудови промисловості України була гостра нестача робітничих кадрів. У 1940 р. їх налічувалося 1974 тис., а на початку 1944 р. у відбудовчих роботах було зайнято лише 1564 тис. із яких переважну більшість становили мобілізовані селяни: жінки і підлітки, а також мешканці міст (пенсіонери й інваліди), які не підлягали мобілізації до Червоної армії [39, с. 414; 37, с. 89; 58, т. 3, с. 189].

Комуністичний режим поклав основний тягар відбудови промислового виробництва на зневажених і винищених ним Голодоморами 1921–1923 та 1932–1933 рр. селян, господарства яких зазнали найбільших руйнувань у війні. Окупанти примусово відправили до Німеччини понад 2 млн. молодих сільських дівчат, юнаків і підлітків, пограбували і вивезли 10 млн. т. зерна, борошна і крупи, 6,2 млн. т. картоплі, овочі і фруктів, понад 9,3 млн. голів свиней, 7,6 млн. голів овець і кіз, та іншої продукції [51, т. 3, с. 287, 529].

Президія Верховної Ради СРСР для залучення селян і міського населення до праці на зміцнення воєнно-промислового комплексу впродовж війни ухвалила низку законів, що запроваджували трудову повинність, регламентували режим робочого часу працівників промислового і сільськогосподарського виробництва, мобілізацію населення міст і сіл для спорудження оборонних об'єктів й відбудовних заходів. Зокрема вводилася понаднормова праця, заборонялися відпустки, окрім як підліткам до 16 років і вагітним жінкам. Трудовій мобілізації в промисловості підлягали чоловіки, віком від 14 до 55 років, жінки від 14 до 50, а в сільському господарстві усі працездатні члени колгоспів, радгоспів віком від 12 років. Дорослим колгоспникам було встановлено обов'язковий мінімум трудоднів – 100–150 щорічно, а підліткам, віком 12–16 років не менше 50. Понаднормова праця працівників промисловості і сільського господарства тривала до трьох годин, хоч насправді не мала меж. Селяни, які не виконували

встановлених норм притягалися до примусової праці в колгоспі терміном до 6 місяців, а оплата 25% відпрацьованих ними трудовнів перераховувалася на користь колективних господарств, тобто держави. Працівників, які самовільно залишали промислові і сільськогосподарські підприємства притягали до кримінальної відповідальності шляхом ув'язнення терміном від 5 до 8 років [4; 57, с. 9, 13, 18, 29–33; 48, с. 64, 68, 104].

Мобілізація цивільного населення, запровадження загальної трудової повинності й кримінальної відповідальності у разі спротиву їм засвідчили мілітаризацію праці в державі. Трудове законодавство в роки війни об'єднало в собі елементи кримінального та адміністративного права, відповідно законів воєнного часу, напрацьованих і впроваджених комуністичним режимом впродовж 1918–1939 років.

Найбільші проблеми, щодо забезпечення відбудови промисловості трудовими ресурсами, були на Донбасі, де на осінь 1943 р. залишилося 2,2 млн. людей, що становило 40,9% від чисельності 1941 р., із них робітників, переважно пенсіонерів, інвалідів до 10% довоєнного складу [1, с. 46].

Рада Народних Комісарів (РНК) УРСР, на виконання ухвалені нею постанови «Про організацію видобутку вугілля і відбудови шахт Донбасу» від 15 лютого 1943 р. [51, т. 2, с. 350], а також відповідних рішень ДКО СРСР від 22 лютого і 22 жовтня поточного року, зобов'язали республіканські органи влади забезпечити мобілізацію в четвертому кварталі 1943 р. для відбудови промисловості на визволених територіях України 424,1 тис. осіб з працездатного сільського населення, зокрема 100 тис. для відродження вугільної галузі [11, с. 752, 802–815; 74, арк. 59].

Звернення першого секретаря ЦК КП(б)У і голови РНК УРСР М. Хрущова до Сталіна про звільнення від мобілізації міського і сільського населення Полтавської, Харківської і Чернігівської областей, а також селян Ворошилоградської, Дніпропетровської і Сталінської областей у зв'язку з загрозою зриву виконання планів сільськогосподарських робіт, не знайшло підтримки у тирана. План мобілізації 100 тис. селян в областях для відбудови вугільної промисловості: Сталінській – 45 тис., Ворошилоградській 6,3 тис., Запорізькій 10 тис., Миколаївській – 3 тис., Полтавській – 10 тис., Сумській – 13 тис., Чернігівській – 10 тис., Харківській – 2,7 тис. не був виконаний. На шахти Донбасу направили лише 53373 колгоспників. Мобілізаційні плани зовсім не виконали Запорізька, Миколаївська та Чернігівська області [74, арк. 58–59].

Людські ресурси України були майже вичерпані мобілізацією до Червоної армії. На території звільнених областей знаходилося лише 765,2 тис. осіб працездатного населення [74, арк. 58]. Натомість, РНК УРСР для планомірної мобілізації трудових ресурсів, їхнього перерозподілу серед найважливіших промислових галузей і підприємств створила Комітет обліку та розподілу робочої сили з розгалуженою мережею в обласних органах влади [27, с. 145].

Обласні комітети КП(б)У, спільно з комбінатами «Сталінвугілля» і «Ворошилоградвугілля» та трестами «Сталінмашбуд» і «Ворошилоградбуд» направили своїх уповноважених для мобілізації селян на відбудову Донбасу в кожному сільському районі звільнених від окупантів областей. Рішенням ЦК КП(б)У і РНК УРСР сільські райони були закріплені за шахтами й мали забезпечити їх кадрами і продовольством. Лише у Ворошилоградській, Харківській, Сумській, Запорізькій і Полтавській областях організаційну роботу здійснювали 72 уповноважених [41, с. 567–576]. Впродовж 1943 р. на відбудову Донбасу було мобілізовано 84 тис. працівників, переважно селян [51, т. 2, с. 380].

ДКО СРСР використовував українських селян також на відбудові промисловості РРФСР, ухваливши рішення про мобілізацію 14,5 тис. колгоспників впродовж квітня – вересня 1943 р. До жовтня за межі України було відправлено 8717 осіб з провідних областей: Харківської, Ворошилоградської і Сталінської, шахти, заводи і фабрики яких були зруйновані війною, а проблема людських ресурсів для їх відбудови у 1944 р. залишалася надзвичайно складною [2, с. 259].

Сталінський режим з початку вигнання окупантів з України, незважаючи на руйнування сільського господарства, величезні втрати людських і матеріальних ресурсів, намагався за всяку ціну використати українських селян, вироблену ними продукцію для відбудови вугільної промисловості Донбасу. Впродовж жовтня 1943 – січня 1944 рр. з областей республіки було мобілізовано на шахти комбінату «Ворошилоградвугілля» 78,9 тис. людей, переважно жінок, дівчат і підлітків, замість 97,5 тис. за планом. Понад 18,6 тис. із них самовільно та з інших причин залишили підприємства й повернулися до рідних домівок. У першому кварталі 1944 р. на шахти комбінату «Сталінвугілля» мобілізували лише 7,4 тис. колгоспників, з яких дезертирували 6,7 тис. Прокуратура і органи Наркомату внутрішніх справ Ворошилоградської і Сталінської областей лише впродовж травня притягнули до відповідальності 7447 шахтарів, а воєнним трибуналом було засуджено 2922 особи. На відбудові вугільної промисловості було зайнято понад 143 тис. людей, серед них понад 56,6 тис. жінок, які виконували щонайменше 50% усіх робіт. Біля 18,7 тис. із них працювали вибійниками [89, с. 170, 203; 15, с. 95].

Для забезпечення кадрами відбудови шахт Донбасу начальник комбінату «Сталінвугілля» О. Засядько запропонував ЦК КП(б)У і РНК УРСР ухвалити рішення про примусове шефство всіх областей над трестами і шахтами басейну, що й було зроблено 31 травня 1944 р. Така «добровільна» форма співпраці селян з шахтарями значно збільшила ефективність трудової мобілізації, можливості влади безперешкодно залучати колгоспників до відбудовчих робіт, а також вилучати продукти сільськогосподарського виробництва [60, арк. 88–89; 33]. Натомість і ці заходи влади не дали результатів. Зокрема Наркомат місцевої паливної

промисловості і Українська рада промислової кооперації не змогли забезпечити робочою силою шахти Донбасу. У Полтавській і Сумській областях виконання мобілізаційних планів було зірване. До серпня було відправлено на відбудову вугільного басейну лише відповідно 890 і 714 колгоспників. Як наслідок шахти вищезазначених установ лише наполовину були забезпечені робітничими кадрами, селяни масово залишали їх за відсутності елементарних умов праці й жахливого побуту [62, арк. 89–93; 96].

До осені 1944 р. селяни 17 областей України «шефствували» над шахтами 23 вугільних трестів Донбасу [52]. У Харківській, Полтавській, Київській, Вінницькій, Кам'янець–Подільській та інших областях було мобілізовано на шахти комбінатів «Ворошилоградвугілля», «Сталінвугілля» і тресту «Донбасшахтбуд» відповідно понад 50 тис., 105 тис. і 12,9 тис. селян серед яких було біля 80 тис. жінок. Шахтарям також було відправлено сотні тонн зерна, картоплі, значну кількість голів худоби, інших продуктів харчування [73, арк. 171–173; 72, арк. 20–22; 24, арк. 10; 25, арк. 31; 26, арк. 25; 46, с. 253; 32, с. 318–319; 51, т. 3, с. 350, 365–366; 29, с. 43; 7, с. 202].

Наслідком репресивного характеру трудової мобілізації, якій селянство чинило впертий опір, стало залучення для відбудови вугільної промисловості Донбасу на травень 1945 р. понад 385 тис., переважно мешканців сіл. Спільно з місцевими спеціалістами вони відновили роботу 123 основних 506 середніх і малих шахт із 882, що діяли напередодні війни. Шахтарі Донбасу видобули впродовж 1943–1945 рр. біля 64 млн. т. вугілля і знову посили перше місце в СРСР [23, с. 396; 21, с. 454; 19, с. 76; 88, с. 73].

Після вигнання окупантів з Станіславської, Дрогобицької та Львівської областей влада мобілізувала на відбудову західного вугільного басейну і нафтових промислів понад 4,2 тис. переважно селян. Впродовж 1944–1945 рр. на відбудові працювали понад 23,2 тис. селян і робітників. Вони відновили роботу 326 підприємств з видобутку нафти, зокрема 2 нафтопереробні заводи, які дали воєнно–промислому комплексу СРСР 343 тис. т нафти проти 326,5 тис. т. у 1940 р. Відбудову 220 торфопідприємств, артілей та одного заводу здійснювали на початку 1945 р. понад 4 тис. селян [84, арк. 78–80; 68, арк. 26–27; 90, с. 126].

Понад 17 тис. селян, пенсіонерів, жінок і підлітків Донбасу, Наддніпрянщини й інших областей були мобілізовані до кінця 1943 р. на відбудову Зуєвської та Штерівської теплових електростанцій Донецького басейну й Дніпровської ГЕС. Вже на початку 1944 р. 483 теплових електростанцій України відновили виробництво електроенергії [5, с. 139–140; 6, с. 87; 90, с. 127; 75, арк. 19–21].

ЦК КП(б)У і РНК УРСР, на виконання постанови ДКО СРСР від 23 квітня 1944 р. про відбудову і введення в експлуатацію впродовж 1944–1946 рр. 67 залізрудних шахт із 77, переважна більшість яких знаходилася на території

України, заводу гірничорудного машинобудування «Комуніст» Криворізького та 15 шахт із 19 і двох рудопромивочних фабрик й майстерень Нікополь–Марганцевого басейнів, своїм рішенням від 18 липня 1944 р. зобов'язали партійні й радянські органи 9 областей, зокрема Дніпропетровської, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Сумської, Чернігівської та інших не лише мобілізувати необхідну кількість селян, але й забезпечити їх продуктами харчування й будівельними матеріалами [44; 56; 59, с. 504].

На початку 1945 р. у гірничорудній промисловості було занято понад 34 тис. (до війни 52,1 тис.) працівників, абсолютну більшість яких становили селяни. Впродовж 1944–1945 рр. вони освоїли гірничі спеціальності, відновили роботу 56 шахт і рудників, чотирьохзбагачувальних фабрик, заводу гірничорудного машинобудування і видобули біля 4,7 млн. т. залізної руди для металургійних заводів України та інших союзних республік [85, арк. 41–42; 67, спр. 16, арк. 15–16; спр. 5, арк. 191–192; 30, с. 23–24, 27; 23, с. 402].

Вагомий внесок селян, зокрема жінок Донбасу, Наддніпрянщини й областей Лівобережної України у відбудову коксохімічної промисловості, 26 заводів якої виробляли до війни понад 15711 тис. т. коксу, що становило 74,3% загальносоюзного обсягу. Впродовж 1943–1945 рр. на відновлення роботи підприємств було мобілізовано понад 29,3 тис. переважно селянських жінок, підлітків і спеціалістів пенсіонерів галузі. Чисельність жінок у трудових колективах сягала 80% [55; 65, арк. 1–3; 14, с. 35]. Наприкінці війни відновили роботу 18 заводів, зокрема колективи Дніпродзержинського, Дніпропетровського, Горлівського, Староенаківського, Краматорського, Макіївського, Маріупольського, Ольховського та інших підприємств. Вони постачали металургії 20,5% довоєнного виробництва коксу [65, арк. 1; 58, т. 3, с. 21; 88, с. 87].

Мобілізацію селян на відбудову підприємств чорної металургії партійні і радянські органи здійснювали спільно з наркоматом внутрішніх справ за наявності в селах лише жінок з дітьми і людей похилого віку. Чоловіки, навіть інваліди, та юнаки 15–17 років були мобілізовані до лав Червоної армії. Відбудови і введення в експлуатацію потребували 25 заводів, колективи яких до війни налічували 190,5 тис. працівників і були основними виробниками чавуну, сталі й прокату в СРСР [14, с. 35; 37, с. 107; 38, с. 4; 40, с. 52, 100, 183].

Впродовж перших місяців після вигнання окупантів з областей Лівобережної України було мобілізовано на відбудову Ворошилоградського, Єнаківського, Сталінського, Маріупольського та інших металургійних заводів лише 32 тис. селян і незначне число мешканців міст. Жінки серед них становили понад 50% [81, арк. 80–81; 82, арк. 59; 78, арк. 10–11].

Мобілізаційні ресурси сільського населення були вичерпані також у Ворошилоградській, Запорізькій, Сталінській і Дніпропетровській

областях, де знаходилися всі металургійні й коксохімічні заводи України, що загрожувало їх відбудові, а також зриву виконання колгоспниками планів сільськогосподарських робіт. Зокрема, із 38 тис. осіб сільського населення Сталінської області, яких необхідно було мобілізувати на відбудову підприємств чорної металургії, влада спромоглася залучити лише 3830 людей. [15, с. 93].

Плани мобілізації селян на відбудову промислових підприємств, зокрема й чорної металургії, не виконувалися і в 1944 році. Згідно постанови ДКО від 11 липня органи влади Сумської області мали направити на металургійні заводи 3754 колгоспників до жовтня поточного року. Натомість, мобілізували з великими труднощами лише 258 людей, а на Чернігівщині 1159 із 2270 осіб згідно вересневих завдань. ЦК Компартії України збільшив план мобілізації селян для останньої до 6,2 тис. і зобов'язав партійне та радянське керівництво області звітувати кожну декаду перед ЦК ВКП(б) [7, с. 201–202].

На травень 1945 р. понад 102 тис. селян і робітників України відбудовували і налагоджували виробництво металургійних підприємств Ворошилоградської, Дніпропетровської, Запорізької, Сталінської і Ростовської (Таганрогський завод) області. Вони відновили 15 доменних і 67 мартенівських печей, 45 прокатних станів, 2 блюмінги і 3 бессемерівські конвертори, що давали понад 25% продукції довоєнного виробництва [67, спр. 5, арк. 90–93; 58, т. 3, с. 211–212].

Селянам України належала провідна роль у відбудові 599 підприємств металургійного, гірничого, тракторного й танкового, транспортного та сільськогосподарського машинобудування, на яких до війни було зайнято 623 тис. працівників [3, с. 25]. Першочерговим завданням влади була мобілізація селян на відновлення роботи 120 оборонних і машинобудівних заводів на яких до німецько–радянської війни було зайнято 401,5 тис. трудівників, із них 303,5 тис. робітників, 17 сільськогосподарського машинобудування відповідно 113,4 тис. і 89 тис., 6 транспортного – 100,5 тис. і 76,7 тис., 13 автомобільної промисловості – 7,3 тис. і 5 тис. 6 суднобудівних – 45,9 тис. і 32,6 тис., 7 важкого – 36,4 тис. і 29 тис., 3 озброєння – 32,5 тис. і 24 тис., 14 будівельного і дорожнього – 16,3 тис. і 11,4 тис., 16 верстатобудівних – 14,2 тис. і 10 тис., 22 приладобудівних – 28 тис. і 21 тис. та ін. [80, арк. 2–4, 16, 28, 35, 44, 54, 58, 72, 79].

На відбудову Новокраматорського заводу важкого машинобудування, де до війни працювали 25 тис. робітників, інженерів, техніків і службовців, до кінця 1943 р. було мобілізовано 8 тис. людей, переважно селян. Колектив підприємства у січні 1944 р. налагодив випуск агрегатів і механізмів для металургійної промисловості [36, с. 346; 58, т. 2, с. 454].

Понад 12 тис. селян і мешканців міст Харківщини та інших областей впродовж вересня – грудня 1943 р. влада залучила на відбудову харківських заводів союзного підпорядкування: танкового, тракторного, дизельного, авіаційного,

електромеханічного, турбогенераторного і сільськогосподарського машинобудування. Запорізький комбайновий завод «Комунар» піднімали із руїн понад 1,2 тис. селян і місцевих мешканців [58, т. 3, с. 215–216; 90, с. 131–132; 76, арк. 37].

У першій половині 1945 р. понад 135 тис. селян, робітників і спеціалістів працювали на відбудові 108 машинобудівних заводів в Україні союзного підпорядкування, 93 із яких відновили випуск продукції [51, т. 3, с. 426; 58, т. 3, с. 217].

Надзвичайно вагомий внесок селян у відбудову будівельної індустрії, що потребувала меншу чисельність кваліфікованих кадрів. Влада мобілізувала до закінчення війни на відновлювання роботи підприємств будівельних матеріалів, промислового, комунального і житлового будівництва понад 261 тис. селян і спеціалістів, які ввели в експлуатацію біля 760 підприємств. Понад 358 тис. переважно селян відбудовували фабрики і заводи легкої та харчової промисловості, 1270 із яких впродовж 1943 – першої половини 1945 рр. відновили випуск продукції [90, с. 76–78].

ДКО СРСР постановами від 26 травня і 28 вересня 1943 р. зобов'язав республіканські органи влади організувати масову мобілізацію цивільного населення, переважно селян, для відновлення 9 залізниць і мостів та забезпечення регулярного перебазування до лінії фронту військ Червоної армії, техніки і боєприпасів. Ще 15 квітня Президія Верховної Ради СРСР указом «Про введення воєнного стану на всіх залізничних шляхах» зобов'язала місцеві державні органи влади і командування фронтів провести масову мобілізацію працездатного населення на відновлення залізниць, а за недбале ставлення до праці й самовільне залишення робочого місця карати військовим трибуналом [59, с. 290, 303, 350].

Два Управління військово–відбудовних робіт Південно–Західного фронту виконуючи постанову військової ради від 29 вересня 1943 р. розпочали мобілізацію 10 тис. переважно селян для відновлення залізниць у Запорізькій і Дніпропетровській областях. На початку жовтня на відбудові залізничних шляхів Дніпропетровщини працювали 12 тис. колгоспників і мешканців міст. До осені 1944 р. вони відновили понад 728 головних і станційних колій, 858 стрілочних переводів і 106 господарських будівель Придніпровської залізниці [51, т. 2, с. 185–186; 43, с. 27; 54, с. 93–94].

У Полтавській області на початку 1944 р. мобілізували для відбудови і постійної праці на Південній і Південно–Західній залізницях відповідно 3 тис. та 2,5 тис. селян [9, арк. 51]. Понад 7 тис. колгоспників і мешканців міст Харківщини відбудовували залізничний вузол Харків – Головний. До березня на Південній залізниці було відновлено 1945 км. головних і 560 км. станційних колій, 1025 стрілочних переводів, 107 залізничних мостів, довжиною 3392 м., 9 паровозних депо, 7 електростанцій, 145 вокзальних приміщень та інших будівель. Влітку 1945 р. на відбудові й експлуатації залізниці

працювали 54,8 тис. робітників і спеціалістів [90, с. 133–134; 66, арк. 44].

Тисячі селян областей Лівобережної України були мобілізовані для відновлення роботи Північно–Донецької і Південно–Донецької залізниць. Наприкінці 1943 р. на відбудову лиш чотирьох вузлів у Ворошиловоградській області було залучено понад 4 тис. селян і робітників. На відновленні експлуатації Північно–Донецької, Південно–Донецької, Сталінської і Південної залізниць щоденно працювали 27 тис. мобілізованих селян і залізничників [58, т. 3, с. 228; 54, с. 93–94].

Загалом на відбудову промисловості й залізничного транспорту Донбасу впродовж вересня 1943 – травня 1945 рр. було мобілізовано 290 тис. колгоспників. Трудові колективи, які вводили в експлуатацію Північно–Донецьку та Південно–Донецьку залізницю, налічували понад 84 тис. працівників переважно більшість з яких становили селяни [15, с. 94; 70, арк. 44].

Республіканські органи влади значну кількість селян мобілізували для виконання постанови ДКО СРСР від 7 жовтня 1943 р. «Про підготовку до відбудови мостів в через Дніпро», зруйнованих ворогом після відступу [20, с. 245]. Понад 30 тис. селян з навколишніх районів спільно з 10 тис. бійців військових будівельних загонів 20 лютого 1944 р. завершили будівництво 1150 м. залізничного мосту в Києві [28, с. 287]. Для відбудови двох залізничних мостів у Дніпропетровську мобілізували лише з Дніпропетровського приміського й Амур–Нижньодніпровського районів 3,5 тис. переважно колгоспників [13, с. 226–227, 234]. Із мобілізованих 6 тис. селян і залізничників Запорізької області було сформовано 12 робітничих батальйонів, які 23 лютого 1944 р. здали в експлуатацію першу чергу нового мосту через Новий Дніпро – Хортицю – Старий Дніпро [34, с. 678]. Впродовж січня – березня 1944 р. понад 3 тис. мобілізованих селян Золотоніського, Іркліівського районів і мешканці Кременчука Полтавської області у складі 27 і 47 залізничних бригад військ Другого Українського фронту відбудували стратегічний залізничний міст на Дніпрі, що забезпечило регулярне поповнення армій фронту особовим складом, технікою, боєприпасами, продовольством. Мобілізовани біля 2,5 тис. селян Кременчуцького і Градимського районів спільно з підрозділами 25 Управління оборонного будівництва в лютому розпочали спорудження автодорожного мосту через Дніпро в районі Кременчука [10, арк. 6, 18].

До літа 1944 р. влада визволених від окупантів Лівобережних, Київської і Житомирської областей мобілізувала на відновлення роботи залізниць понад 133 тис. людей, а водного й автогужового транспорту – 28 тис. [86, арк. 54–55].

Окрім селян, переважно жінок і підлітків, влада забирала в колгоспів на відбудову промисловості й транспорту робочу худобу, вози, інструменти, лісоматеріали для будівельних робіт. Натомість, мобілізовані не забезпечувалися спецодягом, взуттям, нерідко харчуванням, мешкали в непристосованих для житла приміщеннях.

Значних людських ресурсів потребувала відбудова транспортних мереж Правобережної України, зокрема Південно–Західної, Вінницької, Одеської, Львівської та Ковельської залізниць, шосейних доріг, мостів. ДКО СРСР постановою від 27 квітня 1944 р. зобов'язав партійні й радянські органи УРСР мобілізувати на відновлення їх експлуатації 59 тис. людей [58, т. 3, с. 229].

Мобілізація селянства стала вирішальним чинником у відновленні експлуатації залізничного транспорту й налагодженні безперебійного перевезення військових й господарських вантажів. У травні на відбудові транспортної інфраструктури Вінницької та Кам'янець–Подільської областей працювали 6 тис. переважно сільського населення, а впродовж літньо–осіннього періоду їх чисельність збільшилася до 16,9 тис. осіб. Окрім того десятки тисяч селян було примусово залучено на відбудову залізниць шляхом масового проведення так званих недільників [35, с. 73–75]. До 20 тис. людей щоденно працювали на відновленні роботи залізниць південно–західного напрямку [51, т. 3, с. 421].

Натомість, ненависть до сталінського режиму, спричинена його репресіями й депортаціями мешканців західних областей впродовж осені 1939–1941 рр., викликала опір місцевого населення його мобілізаційним заходам. У травні 1945 р. із запланованих 6 тис. людей для відновлення руху на залізничних дільницях Стрий – Лавочне – Мукачеве та Коломия – Делятин – Рахів було мобілізовано лише 2,2 тис. переважно селян [34, с. 680]. Трудова мобілізація в західних областях України нерідко носила відверто насильницький характер, влада за участі органів НКВС, бійців винищувальних загонів, які боролися з національно–визвольними силами ОУН – УПА, організувала масові облави на сільське населення.

До травня 1945 р. за масової участі селян було відновлено експлуатацію 20,5 тис. із 25,7 тис. залізничних колій та понад 600 із 668 великих і середніх мостів. Рух поїздів відновили на всіх напрямках залізничних шляхів [51, т. 3, с. 421].

Селяни були головним трудовим ресурсом у відновленні шосейних та ґрунтових шляхів і мостів. Переважну частину території України покривали ґрунтові дороги, рух по яких військ Червоної армії не становив проблем лише у літній період. Центральні і республіканські органи влади зобов'язали обкоми КП(б)У і виконавчі комітети рад закріпити за кожним колгоспом і радгоспом ділянки ґрунтових та шосейних доріг і мобілізувати сільське населення для ремонту й утримання їх у придатному для експлуатації стану та сприяти успішному перебазуванню військ й забезпеченню їх особового складу продуктами харчування. Понад 2,5 тис. селян було мобілізовано для будівництва дороги з твердим покриттям Борова – Райгородське в Харківській області для забезпечення наступу частин Червоної армії навесні 1943 р. [18, с. 28].

Трудову мобілізацію здійснювало також, за постановами Військових рад фронтів, командування армій, дивізій, полків за участі місцевих органів влади. Військові ради 1 і 2 Українських фронтів

постановами від 7 і 15 грудня 1943 р. та 11 лютого 1944 р., зобов'язали партійну та радянську владу Полтавської, Чернігівської, Київської, Кіровоградської та Дніпропетровської областей створити робочі загони, з гужовим транспортом, інструментами, й будівельним матеріалом і передати у підпорядкування військовим шляховим частинам для забезпечення наступальних операцій в умовах зимово-весняного бездоріжжя. Для утримання в належному стані одного кілометра доріг колгосп мусив виділяти 10 селян і пару волів. Лише у Київській та Кіровоградській областях необхідно було мобілізувати 12 тис. селян для організації 12 таких загонів. Колгоспи мали забезпечити їх гужовим транспортом – 1200 возів, продовольством, фуражем й інструментами для праці впродовж березня 1944 р. [51, т. 2, с. 195; т. 3, с. 118].

Особливу увагу приділяли ЦККП(б)У, РНК УРСР, обкоми партії і виконкоми обласних рад відбудові шосейних доріг і організації експлуатаційно-дорожньої служби в західних областях республіки де сталінський режим розгорнув також війну проти українського національно-визвольного руху. Трудову мобілізацію здійснювали за безпосередньої участі військ НКВС і частин Червоної армії. Виконавчий комітет Станіславської обласної ради і обком КП(б)У 2 червня 1944 р. ухвалили постанову про мобілізацію на три місяці селян з гужовим транспортом для відбудови шляхів, незважаючи на розпал сільськогосподарських робіт. Лише у Снятинському, Городенківському, Гвоздецькому, Заболотівському і Коломийському районах було примусово залучено для ремонту доріг біля 400 селян з 150 возами. Вони також заготовляли будівельний ліс, видобували каміння і щебінь, забезпечували себе продуктами харчування, а коней і волів – фуражем [64, арк. 79–80].

Військова рада 4 Українського фронту для забезпечення безперебійного постачання військам озброєння, техніки, продовольства й поповнення особового складу постановою від 8 серпня 1944 р. зобов'язала владу в Тернопільській, Станіславській, Дрогобицькій областях виділяти щоденно для ремонту доріг і мостів на напрямках пересування військ відповідно 500 селян і 200 возів, 1 тис. і 500, 1 тис. і 300, а також постачати будівельного матеріалу щонайменше 100 кубометрів на 1 км. доріг у гірській місцевості [51, т. 3, с. 138]. Біля 7 тис. селян з 856 возами мусили мобілізувати місцеві органи влади Львівщини і командування військ для ремонту й утримання у належному стані доріг у зимовий період 1944–1945 рр. [64, арк. 44–50].

Пограбовані сталінським режимом та окупантами господарства й винищені людські ресурси українського села потерпали від мобілізації дітей і підлітків на навчання до училищ і шкіл трудових резервів, що були створені указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 жовтня 1940 р. Правління колгоспів зобов'язали регулярно виділяти переважно підлітків віком від

14 років для навчання в ремісничих, залізничних училищах і школах фабрично-заводського навчання (ФЗН). Німецько-радянська війна призвела до радикальних змін у їх навчально-виховному процесі. Навчальний процес 130 тис. учнів 316 закладів розпочали з 1 серпня 1941 р. і дві третини його відводилося виробничій практиці на оборонних підприємствах [36, с. 369; 90, с. 171]. ДКО СРС з перших місяців вигнання ворога з України постановами від 29 лютого, 21 серпня та 26 жовтня 1943 р. наказав мобілізувати на навчання до 23 новостворених спеціальних закладів трудових резервів з чотирьохрічним терміном навчання в 11 областях, що найбільш постраждали від війни підлітків віком від 12 до 13 років [8, с. 12, 21–22; 45, с. 80; 12, с. 653–655].

Жахливі матеріально-побутові умови в училищах і школах ФЗН, зокрема навчання і проживання в непристосованих приміщеннях без опалення, парт, підручників, канцелярських товарів, спецодягу, взуття, ліжок і постілі, харчування впроголодь й важка праця на підприємствах спричиняли масові інфекційні захворювання дітей та їх втечі до рідних в села. План мобілізації 50 тис. дітей і підлітків для навчання у закладах трудових резервів Донбасу не виконувався впродовж 1943–1944 рр. До квітня 1944 р. в Сталінській області було створено 39 із 44 спеціалізованих шкіл ФЗН з контингентом 10,1 тис. осіб і у Ворошилоградській 26 із 35 запланованих у яких навчалися понад 6,1 тис. учнів. Понад 17,3 тис. дітей через хвороби, виснаження, інвалідність, не змогли навчатися, натомість влада намагалася компенсувати недовиконання примусовим залученням 12 – 13-літніх підлітків. Мобілізація 83 тис. дітей і підлітків сіл і міст 10 областей УРСР дала можливість відновити у першій половині 1944 р. 494 ремісничих й залізничних училищ та шкіл ФЗН [47, с. 95–96, 169, 176; 61, арк. 86–88; 83, арк. 72].

У 1945 р. ситуація також залишилася вкрай важкою, навчальні заклади трудових резервів самовільно залишили біля 20 тис. учнів. Проте, влада мобілізаційними заходами організувала підготовку робітничих кадрів у 313 школах ФЗН, 165 ремісничих і 30 залізничних училищах, де навчалися 126 тис. підлітків, юнаків і дівчат [90, с. 173; 45, с. 89]. Переважну більшість учнів становили діти селян, які в нестерпних умовах життя і праці вносили свій посильний внесок у перемогу СРСР у війні.

Підсумовуючи, слід зазначити, що заклик Сталіна до колгоспників на XVIII з'їзді ВКП(б) у 1939 р. щорічно виділяти із свого середовища 1,5 млн. селян для промисловості, оскільки вони стали заможними (особливо українські після двох Голодоморів, організованих комуністичним режимом – М. Т.), не знайшов підтримки [42, с. 23]. Тому сталінський режим доби німецько-радянської війни особливо посилив різноманітні примусові карні, дисциплінарні, позаекономічні заходи нещадно експлуатуючи трудівників усіх галузей господарства й особливо селян.

Натомість, репресивний характер трудової мобілізації не давав очікуваних результатів. Самовільне залишення підприємств мало масовий характер. У першому кварталі 1944 р. із мобілізованих 7.4 тис. селян на підприємства вугільної промисловості Сталінської області дезертирували 6.7 тис. осіб. Лише у Ворошилоградській і Сталінській областях розшукали і притягнули до кримінальної відповідальності за цей період 7447 робітників, із яких 2922 було засуджено воєнним трибуналом [89, с. 203]. Подібною була ситуація і в інших промислових галузях. У липні 1944 р. прокурор УРСРР. Руденко доповідав секретарю ЦККП(б)У Д. Коротченку, що з воєнних підприємств втекли і знаходяться в розшуку 23698 мобілізованих, а впродовж липня й серпня в органи прокуратури поступили матеріали на 30265 дезертирів з воєнних підприємств [71, арк. 2–3, 17]. Без сумніву, це далеко неповні дані щодо тих, хто не витримав нестерпних умов праці й побуту в роки війни.

Впродовж 1942–1945 рр. в СРСР за самовільне залишення підприємств, порушення трудової дисципліни, втечу із ремісничих й залізничних училищ та шкіл ФЗН відповідно Указів Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня і 28 грудня 1940 р., 22 червня і 26 грудня 1941 р. та інших було засуджено 7758 тис. людей, що становило 65,1% від усіх покараних цивільними й військовими судами [17].

Трудову мобілізацію ускладнювали масові захворювання населення, зокрема поширення інфекційних хвороб за відсутності елементарних санітарно-побутових умов й системи охорони здоров'я, а також важка ручна, понаднормова праця на відбудові підприємств без належної техніки безпеки. До осені 1943 р. у Ворошилоградській, Сталінській, Полтавській, Харківській і Чернігівській областях було виявлено понад 36 тис. хворих черевним і висипним тифом, дифтерією, малярією і скарлатиною [16, с. 14; 90, с. 214]. Масове поширення інфекційних хвороб в Україні спостерігалось навесні і влітку 1944 р., впродовж якого було зареєстровано 340 тис. хворих [23, с. 423].

Суворі заходи каральних органів не сприяли ні виконанню планів трудової мобілізації, ні поверненню «дезертирів» на виробництво. Окрім того, режим вимагав від них понаднормової виснажливої, проте, продуктивної праці, виконання й перевиконання планів за мізерну зарплату. Президія Верховної ради СРСР намагаючись повернути втікачів на виробництва 30 грудня 1944 р. видала указ «Про амністію особам, які самовільно залишили підприємства воєнної промисловості й добровільно повернулися на ці підприємства». Дія указу розповсюджувалася на тих хто повернеться на свої підприємства до 15 лютого 1945 року. Указом від 7 липня 1945 р. «Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною» комуністичний режим звільнив від покарання всіх так званих дезертирів, а також знімалася судимість із засуджених за іншими

указами, припинялися слідчі дії і закривалися справи, що не були розглянуті судами [50, с. 406–407; 49, с. 71–83].

Українські селяни – кріпаки комуністичного режиму, позбавлені громадянських прав, зокрема, залишати рідні села без дозволу влади; винищені Голодоморами й репресовані за невиконання «обов'язкового мінімуму трудовнів», за господарювання на зайвих сотках землі задля виживання, зазнавши горя і наруги від німецької окупації, а натомість звинувачені Сталіним та його оточенням у зраді, стали вирішальною робочою силою не лише у відновленні сільськогосподарського а й промислового виробництва і транспорту.

Селянство України, як і в довоєнні роки, було найпотужнішим джерелом формування трудових колективів для відбудови господарства, яку влада здійснювала способами жорстокої мобілізації. Селяни і мешканці міст працювали 12–14 годин щодоби майже задарма. Зносивши одяг і взуття в якому їх доправили на підприємства, шахти і рудники чоловіки, жінки, підлітки за відсутності спецодягу, по пояс у воді розбирали завали шахтних стволів і штреків, руїни цехів, фабрик і заводів. Зарплати не вистачало навіть на харчування, а в їдальнях, вистоявши у довготривалих чергах, вони отримували двічі й нерідко один раз на добу пісний суп і кашу. Хліба також не вистачало, а продукти, що мали надсилати колгоспи досить часто до них не потрапляли. Мешкаючи в землянках і гуртожитках без вікон, дверей, меблів, ліжок, і постілі, опалення, відпочиваючи на підлозі, селяни часто хворіли і змушені були самовільно залишати виробництво, повертатися до рідних де за рахунок присадибних ділянок можна було якось вижити [73, арк. 171–173, 199; 77, арк. 35, 39; 79, арк. 32; 60, арк. 21, 70, 80, 89, 92, 98, 121; 63, арк. 86–88; 15, с. 74–76, 96].

Сподівання селян й усього суспільства на послаблення жорстокості сталінської політики, насильства, на запровадження ефективних форм господарювання, а відповідно матеріального добробуту, були марними. Комуністичний режим, прагнучи втілення ідеї світової пролетарської революції в Європі, організував українським селянам черговий Голодомор 1946–1947 років.

Список використаних джерел

1. Алфьоров, М., 2008. «Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.)», Донецьк.
2. Боришполець (Лобода), М., 2015. «Основні напрямки політики радянської влади у сфері трудових ресурсів (1943–1950 рр.)», *Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст.*, Вып.17, К.
3. Буцько, М., Масний, О., 1967. «В ім'я перемоги», К.
4. *Ведомости Верховного Совета СССР*, 1945, №1.
5. «Восстановление угольной промышленности Донецкого бассейна», 1957, Т.1, М.
6. «Восьмая сессия Верховного Совета УССР». Стенограф. отчет, 1947, К.
7. Гаврилов, ВМ., 2000. «Сільська молодь Північного Лівобережжя у відновленні промисловості Донбасу в перші повоєнні роки», *Нові сторінки історії Донбасу*, Кн.8, Донецьк.
8. «Государственные трудовые резервы». Сб. офиц. руково. материалов, 1945, М.

9. 'Державний архів Полтавської області', Ф.15, Оп.1, Спр.202.
10. Там само, Спр.203.
11. 'Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам 1917–1957': Сб. док. в 4 т., 1957, Т.2, 4. 1929–1945, М.
12. 'Директивы по хозяйственным вопросам'. Сб. документов, 1956, М.
13. 'Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945'. Док. и материалы, 1962, Днепропетровск.
14. 'Досягнення Радянської України за сорок років'. Стат. збірник, 1957, К.
15. Есип, ИМ., 2013. 'Труд женщин Донбасса в годы Великой Отечественной войны: гендерная солидарность или политика в СССР?', *Историчні і політологічні дослідження*, Донецьк: *Донец. у-т.*, №3 (53).
16. 'Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945'. Сб. док. и материалы, 1979, М.
17. Зефириков, М., Дегтев, Д., 2009. 'Все для фронта? Как на самом деле ковалась победа', М.
18. Зинченко, ЮИ., 1988. 'Деятельность органов Советской власти на освобожденной территории УССР', *Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны. Сб. науч. трудов*, К.
19. 'История рабочих Донбасса': в 2 т., 1981, Т.2, К.
20. Ионина, ТБ., 2005. 'История створення залізничних мостів через Дніпро / за матеріалами колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»', *Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей*, Вип.9, У 3–х ч. Ч.3, К.
21. 'История Коммунистической партии Радянського союзу' у 6 т., 1974, Т.5, Кн.1, М.
22. 'История робітничого класу Української РСР'. У 2 т., 1967, Т.2, К.
23. 'История Української РСР'. У 8 т. 10 кн., 1977, Т.7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945), К.
24. 'Київський обласний державний архів', Ф.5, Оп.2, Спр.254.
25. Там само, Спр.286.
26. Там само, Спр.290.
27. Ковалинский, В., 2008. 'Праця та соціальна політика: 3 історії Міністерства', К.
28. Комаров, НЯ., 1990. 'Государственный Комитет Оборона постановляет', М.
29. Кравчук, МЛ., 1977. 'Участь колгоспного селянства у відбудові промислових центрів Радянської України (1943–1945 рр.)', *Укр. іст. журнал*, №5.
30. Кучма, ИП., 1957. 'Восстановление горнорудной промышленности Украины. Из опыта работы партийных организаций Криворожья и Никополь–Марганецкого бассейнов (1944–1950)', Днепропетровск.
31. Лобода, МК., 2007. 'Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950 рр.)', Автореф. дис. .... к.і.н., К.
32. 'Луганщина в годы Великой Отечественной Войны'. Сб. док. и материалов, 1969, Донецк.
33. Лычко, В., Колодяжний, Е., Лысенко, И. и др., 1944. 'Наше слово к колхозникам и колхозницам Советской Украины', *Правда Украины*, 4 июня.
34. Мазило, ИВ., 2011. 'Залізничний транспорт України в період війни і перші повоєнні роки', *Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI ст. Іст. нариси*, У 2 кн. Кн.2, К.
35. Мазило, ИВ., 2004. 'Подвиг залізничників Поділля в роки Великої Вітчизняної війни', *Матеріали XI Подільської історико-красознавчої конференції*, Кам'янець–Подільський.
36. Митрофанова, АВ., 1960. 'Рабочий класс Советского Союза в первый период Великой Отечественной войны (1941–1942 гг.)', М.
37. 'Народне господарство Української РСР в 1966 році'. Стат. щорічник, 1967, К.
38. 'Народне господарство Української РСР у 1986 році'. Ювіл. стат. щорічник Держкомстату УРСР, 1987, К.
39. 'Народное хозяйство СССР за 70 лет'. Юбил. стат. ежегодник, 1987, М.
40. 'Народное хозяйство СССР. 1922–1988'. Юбил. стат. ежегодник ЦСУ СССР, 1982, М.
41. Ніколасць, Ю., 2013. 'Зміни у складі населення Донбасу в 1941–1945 рр.', *Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав–Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди»*, Вип.28, Т.2.
42. 'Отчетный доклад т. Сталина о работе ЦК ВКП(б) на XVIII съезде Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков)'. Стенограф. отчет, 1939, М.
43. Панчук, М., 1968. 'Сталеві шляхи', К.
44. *Правда Украины*, 1944, 23 июля.
45. Пузанов, МФ., Терещенко, ГИ., 1980. 'Очерки профессионально-технического образования в Украинской ССР', К.
46. Ревегук, Я., 2004. 'Полтавщина в роки Другої світової війни (1939–1945)', Полтава.
47. 'Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.)', 1968, Т.2, М.
48. 'Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1968)', 1968, Т.3, М.
49. Ромашкин, ПС., 1958. 'Амнистия в советском уголовном праве', *Правоведение*, №1.
50. 'Сборник законов СССР и указов Президии Верховного Совета СССР 1938 г, июль 1956 г.', под ред. Мандельштам Ю. И., 1956, М.
51. 'Советская Украина в годы Великой Отечественной войны'. Док. и материалы в 3–х томах, 1980, К.
52. *Социалистический Донбасс*, 1944, 8 июля.
53. 'Страна Советов за 50 лет'. Сб. стат. материалов, 1967, М.
54. 'Строители – фронту', 1968, Ю. А. Поляков – ответ. ред., М.
55. *Труд*, 1944, 9 марта.
56. *Труд*, 1944, 9 сентября.
57. 'Трудовое законодательство военного времени', 1943, М.
58. 'Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.' В 3 т., 1975, Т.1–3, К.
59. 'Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий', 1985, К.
60. *ЦДАВО України*, Ф.2, Оп.7, Спр.1143.
61. Там само, Ф.2, Оп.7, Спр.1144.
62. Там само, Ф.2, Оп.7, Спр.1145.
63. Там само, Ф.2, Оп.7, Спр.1164.
64. Там само, Ф.2, Оп.7, Спр.1633.
65. Там само, Ф.4957, Оп.1, Спр.13.
66. Там само, Ф.4957, Оп.1, Спр.14.
67. Там само, Ф.4957, Оп.1, Спр.5; Спр.16.
68. Там само, Ф.4957, Оп.1, Спр.7.
69. Там само, Ф.4957, Оп.1, Спр.5.
70. Там само, Ф.4957, Оп.1, Спр.143.
71. *ЦДАГО України*, Ф.1, Оп.23, Спр.1244.
72. Там само, Ф.17, Оп.88, Спр.351.
73. Там само, Ф.1 – Оп.1, Спр.652.
74. Там само, Ф.1, Оп.23, Спр.542.
75. Там само, Ф.1, Оп.70, Спр.250.
76. Там само, Ф.1, Оп.46, Спр.352.
77. Там само, Ф.1, Оп.46, Спр.307.
78. Там само, Ф.166, Оп.3, Спр.326.
79. Там само, Ф.7, Оп.10, Спр.93.
80. Там само, Ф.1, Оп.23, Спр.3966.
81. Там само, Ф.1, Оп.14, Спр.604.
82. Там само, Ф.1, Оп.70, Спр.162.
83. Там само, Ф.7, Оп.2, Спр.74.
84. Там само, Ф.1, Оп.70, Спр.208.
85. Там само, Ф.1, Оп.46, Спр.340.
86. Там само, Ф.166, Оп.3, Спр.311.
87. Чадаев, ЯЕ., 1985. 'Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны', М.
88. Чернега, ПМ., 1987. 'Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945)', К.
89. Чернега, ПМ., 2004. 'Вклад робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939–1945)', К.
90. Чернега, ПМ., 2006. 'Виробнича діяльність і матеріально-побутове становище робітників України у роки Другої світової війни', К.

References

1. Alf'orov, M., 2008. 'Migracijni procesy ta i'h vplyv na social'no-ekonomichnyj rozvytok Donbasu (1939–1959 rr.) (Migration processes and their impact on the socio-economic development of the Donbas (1939–1959))', Donec'k.
2. Boryshpolec' (Loboda), M., 2015. 'Osnovni naprjamky polityky radjans'koi' vlady u sferi trudovyh resursiv (1943–1950 rr.) (The main directions of Soviet power policy in the field of labor resources (1943–1950))', *Storinky vojennoi' istorii' Ukraïny. Zb. nauk. st., Vyp.17*, K.
3. Buc'ko, M., Masnyj, O., 1967. 'V im'ja peremogy (In the name of victory)', K.
4. *Vedomosti Verhovnogo Soveta SSSR*, 1945, №1.
5. 'Vosstanovlenie ugol'noj promyshlennosti Doneckogo bassejna (Restoration of the coal industry of the Donetsk basin)', 1957, T.1, M.
6. 'Vos'maja sessija Verhovnogo Soveta USSR (The eighth session of the Supreme Council of the Ukrainian SSR)'. Stenograf. otchet, 1947, K.
7. Gavrylov, VM., 2000. 'Sil's'ka molod' Pivnichnogo Livoberezhzhja u vidnovlenni promyslovosti Donbasu v pershi povojenni roky (Rural youth of the Northern Left Bank in restoring the Donbas industry in the first post-war years)', *Novi storinky istorii' Donbasu*, Kn.8, Donec'k.
8. 'Gosudarstvennye trudovye rezervy (State labor reserves)'. Sb. ofic. rukov. materialov, 1945, M.
9. 'Derzhavnyj arhiv Poltav's'koi' oblasti (State Archives of Poltava Region)', F.15, Op.1, Spr.202.
10. Tam samo, Spr.203.
11. 'Direktivy KPSS i Sovetskogo pravitel'stva po hozjajstvennym voprosam 1917–1957 (Directives of the CPSU and the Soviet government on economic issues 1917–1957)': Sb. dok. v 4 t., 1957, T.2, 4. 1929–1945, M.
12. 'Direktivy po hozjajstvennym voprosam (Business Directives)'. Sb. dokumentov, 1956, M.
13. 'Dnepropetrovs'ka oblast' v gody Velikoj Otechestvennoj vojny Sovetskogo Sojuza 1941–1945 (Dnipropetrovsk region in the years of the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945)'. Dok. i materialy, 1962, Dnepropetrovsk.
14. 'Dosjagnennja Radjans'koi' Ukraïny za sorok rokov (Achievements of Soviet Ukraine for forty years)'. Stat. zbirnyk, 1957, K.
15. Esip, IM., 2013. 'Trud zhenshhin Donbassa v gody Velikoj Otechestvennoj vojny: gendernaja solidarnost' ili politika v SSSR? (Labor of Donbass women during the Great Patriotic War: gender solidarity or politics in the USSR?)', *Istorični i politologični doslidzhennja*, Donec'k: *Donec. u-t.*, №3 (53).
16. 'Zdravoohranenie v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 (Health care during the Great Patriotic War of 1941–1945)'. Sb. dok. i materialov, 1979, M.
17. Zefirov, M., Djogtev, D., 2009. 'Vse dlja fronta? Kak na samom dele kovalas' pobeda (All for the front? How was victory really forged)', M.
18. Zinchenko, JuI., 1988. 'Dejatel'nost' organov Sovetskoi vlasti na osvobodzhdennoj territorii USSR (The activities of the Soviet authorities in the liberated territory of the Ukrainian SSR)', *Obshhestvenno-politiches'kaja zhizn' trudjashhijsja Ukraïny v gody Velikoj Otechestvennoj vojny. Sb. nauch. trudov*, K.
19. 'Istorija rabochih Donbassa (The history of the workers of Donbass)': v 2 t., 1981, T.2, K.
20. Ionova, TB., 2005. 'Istorija stvorennja zaliznychnyh mostiv cherez Dnipro / za materialamy kolekcii' Memorial'nogo kompleksu «Nacional'nyj muzej istorii' Velykoi' Vitchyznjanoi' vijny 1941–1945 rokov» (History of the creation of railway bridges across the Dnieper / on the materials of the collection of the Memorial Complex «The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941–1945»)', *Storinky vojennoi' istorii' Ukraïny. Zb. nauk. statej*, Vyp.9, U 3–h ch. Ch.3, K.
21. 'Istorija Komunistychnoi' partii' Radjans'kogo sojuza (History of the Communist Party of the Soviet Union)' u 6 t., 1974, T.5, Kn.1, M.
22. 'Istorija robitnychogo klasu Ukraïns'koi' RSR (The history of the working class of the Ukrainian SSR)'. U 2 t., 1967, T.2, K.
23. 'Istorija Ukraïns'koi' RSR (History of the Ukrainian SSR)'. U 8 t. 10 kn., 1977, T.7. Ukraïns'ka RSR u Velykij Vitchyznjanij vijni Radjans'kogo Sojuza (1941–1945), K.
24. 'Kyïvs'kyj oblasnyj derzhavnyj arhiv (Kyiv Regional State Archive)', F.5, Op.2, Spr.254.
25. Tam samo, Spr.286.
26. Tam samo, Spr.290.
27. Kovalyn's'kyj, V., 2008. 'Pracja ta social'na polityka: Z istorii' Ministerstva (Labor and Social Policy: From the History of the Ministry)', K.
28. Komarov, NJa., 1990. 'Gosudarstvennyj Komitet Oborony postanovljaet (The State Defense Committee decides)', M.
29. Kravchuk, MI., 1977. 'Uchast' kolgospnogo seljanstva u vidbudovi promyslovych centriv Radjans'koi' Ukraïny (1943–1945 rr.) (Participation of the collective farm peasantry in the reconstruction of industrial centers of Soviet Ukraine (1943–1945))', *Ukr. ist. zhurnal*, №5.
30. Kuchma, IP., 1957. 'Vosstanovlenie gornorudnoj promyshlennosti Ukraïny. Iz opyta raboty partijnih organizacij Krivorozh'ja i Nikopol'–Marganeckogo bassejnov (1944–1950) (Restoration of the mining industry of Ukraine. From the experience of the party organizations of Krivoy Rog and the Nikopol – Manganets Basin (1944–1950))', Dnepropetrovsk.
31. Loboda, MK., 2007. 'Vykorystannja trudovyh resursiv u vidbudovi vazhkoï promyslovosti Ukraïny (1943–1950 rr.) (Use of labor resources in the rehabilitation of heavy industry in Ukraine (1943–1950))', *Avtořef. dys. .... k.i.n.*, K.
32. 'Luganshina v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny (Lugansk region during the Great Patriotic War)'. Sb. dok. i materialov, 1969, Donec'k.
33. Lychko, V., Kolodjzhnyj, E., Lysenko, I. i dr., 1944. 'Nashe slovo k kolhoznykam i kolhoznicam Sovetskoi Ukraïny (Our word to the collective farmers and collective farmers of Soviet Ukraine)', *Pravda Ukraïny*, 4 ijunja.
34. Mazylo, IV., 2011. 'Zaliznychnyj transport Ukraïny v period vijny i pershi povojenni roky (Railway transport of Ukraine during the war and the first postwar years)', *Ukraïna v Drugij svitovij vijni: Pogljad z XXI st. Ist. narysy*, U 2 kn. Kn.2, K.
35. Mazylo, IV., 2004. 'Podvyg zaliznychnyiv Podillya v roky Velykoi' Vitchyznjanoi' vijny (Feat of Podillya railwaymen during the Great Patriotic War)', *Materialy XI Podil's'koi' istoriko-krajeznavchoi' konferencii'*, Kam'janec'–Podil's'kyj.
36. Mitrofanova, AV., 1960. 'Rabochij klass Sovetskogo Sojuza v pervyj period Velikoj Otechestvennoj vojny (1941–1942 gg.) (The working class of the Soviet Union in the first period of the Great Patriotic War (1941–1942))', M.
37. 'Narodne gospodarstvo Ukraïns'koi' RSR v 1966 roci (People's economy of the Ukrainian SSR in 1966)'. Stat. shhoričnyk, 1967, K.
38. 'Narodne gospodarstvo Ukraïns'koi' RSR u 1986 roci (People's economy of the Ukrainian SSR in 1986)'. Juvil. stat. shhoričnyk Derzhkomstatu URSR, 1987, K.
39. 'Narodnoe hozjajstvo SSSR za 70 let (The national economy of the USSR for 70 years)'. Jubil. stat. ezhegodnik, 1987, M.
40. 'Narodnoe hozjajstvo SSSR. 1922–1988 (The national economy of the USSR. 1922–1988)'. Jubil. stat. ezhegodnik CSU SSSR, 1982, M.
41. Nikolajec', Ju., 2013. 'Zminy u skladi naseleennja Donbasu v 1941–1945 rr. (Changes in the population of the Donbas in 1941–1945)', *Gumanitarnyj visnyk Derzhavnogo vyshhogo navchal'nogo zakladu «Perejaslav–Hmel'nyč'kyj derzhavnyj pedagogičnyj universytet imeni G. S. Skovorody»*, Vyp.28, T.2.
42. 'Otchetnyj doklad t. Stalina o rabote CK VKP(b) na XVIII s#ezde Vsesojuznoj Kommunističeskoj partii (bol'shevikov) (Report of t. Stalin on the work of the Central Committee of the CPSU (b) at the XVIII Congress of the All-Union Communist Party (Bolsheviks))': Stenograf. otchet, 1939, M.
43. Panchuk, M., 1968. 'Stalevi shljahy (Steel Paths)', K.
44. *Pravda Ukraïny*, 1944, 23 ijulja.
45. Puzanov, MF., Tereshhenko, GI., 1980. 'Očerki profesional'no-tehničeskogo obrazovanija v Ukraïnskoj SSR (Essays of vocational education in the Ukrainian SSR)', K.
46. Reveguk, Ja., 2004. 'Poltavshhyna v roky Drugoi' svitovoi' vijny (1939–1945) (Poltava region during the Second World War (1939–1945))', Poltava.
47. 'Reshenija partii i pravitel'stva po hozjajstvennym voprosam (1917–1967 gg.) (Economic and Party Decisions of the Party and Government (1917–1967))', 1968, T.2, M.

48. 'Reshenija partii i pravitel'stva po hozjajstvennym voprosam (1917–1968) (Economic and Party Decisions of the Party and Government (1917–1968))', 1968, T.3, M.

49. Romashkin, P.S., 1958. 'Amnistija v sovetskom ugolovnom prave (Amnesty in Soviet Criminal Law)', *Pravovedenie*, №1.

50. 'Sbornik zakonov SSSR i ukazov Prezidii Verhovnogo Soveta SSSR 1938 g, ijul' 1956 g. (Collection of laws of the USSR and decrees of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR 1938, July 1956)', pod red. Mandel'shtam Ju. I., 1956, M.

51. 'Sovetskaja Ukraina v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (Soviet Ukraine during the Great Patriotic War)'. Dok. i materialy v 3–h tomah, 1980, K.

52. *Socialisticheskij Donbass*, 1944, 8 ijulja.

53. 'Strana Sovetov za 50 let (Country of Soviets for 50 years)'. Sb. stat. materialov, 1967, M.

54. 'Stroiteli – frontu (Builders – to the front)', 1968, Ju. A. Poljakov – otvet. red., M.

55. *Trud*, 1944, 9 marta.

56. *Trud*, 1944, 9 sentjabrja.

57. 'Trudovoe zakonodatel'stvo voennogo vremeni (Martial labor law)', 1943, M.

58. 'Ukrainskaja SSR v Velikoj Otechestvennoj vojne Sovetskogo Sojuza 1941–1945 gg. (Ukrainian SSR in the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945)' V 3 t., 1975, T.1–3, K.

59. 'Ukrainskaja SSR v gody Velikoj Otechestvennoj vojny Sovetskogo Sojuza. Hronika sobytij (Ukrainian SSR during the Great Patriotic War of the Soviet Union. Chronicle of events)', 1985, K.

60. *CDAVO Ukrai'ny*, F.2, Op.7, Spr.1143.

61. Tam samo, F.2, Op.7, Spr.1144.

62. Tam samo, F.2, Op.7, Spr.1145.

63. Tam samo, F.2, Op.7, Spr.1164.

64. Tam samo, F.2, Op.7, Spr.1633.

65. Tam samo, F.4957, Op.1, Spr.13.

66. Tam samo, F.4957, Op.1, Spr.14.

67. Tam samo, F.4957, Op.1, Spr.5; Spr.16.

68. Tam samo, F.4957, Op.1, Spr.7.

69. Tam samo, F.4957, Op.1, Spr.5.

70. Tam samo, F.4957, Op.1, Spr.143.

71. *CDAGO Ukrai'ny*, F.1, Op.23, Spr.1244.

72. Tam samo, F.17, Op.88, Spr.351.

73. Tam samo, F.1 – Op.1, Spr.652.

74. Tam samo, F.1, Op.23, Spr.542.

75. Tam samo, F.1, Op.70, Spr.250.

76. Tam samo, F.1, Op.46, Spr.352.

77. Tam samo, F.1, Op.46, Spr.307.

78. Tam samo, F.166, Op.3, Spr.326.

79. Tam samo, F.7, Op.10, Spr.93.

80. Tam samo, F.1, Op.23, Spr.3966.

81. Tam samo, F.1, Op.14, Spr.604.

82. Tam samo, F.1, Op.70, Spr.162.

83. Tam samo, F.7, Op.2, Spr.74.

84. Tam samo, F.1, Op.70, Spr.208.

85. Tam samo, F.1, Op.46, Spr.340.

86. Tam samo, F.166, Op.3, Spr.311.

87. Chadaev, Ja.E., 1985. 'Jekonomika SSSR v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (Economy of the USSR during the Great Patriotic War)', M.

88. Chernega, P.M., 1987. 'Profsojuzy Ukrainskoj SSR v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1941–1945) (The trade unions of the Ukrainian SSR during the Great Patriotic War (1941–1945))', K.

89. Chernega, P.M., 2004. 'Vklad robitnykiv Ukrai'ny u zmicnennja vojenno–ekonomichnoi' mogutnosti SRSR v roky Drugoi' svitovoi' vijny (1939–1945) (Contribution of the workers of Ukraine to strengthening the military–economic power of the USSR during the Second World War (1939–1945))', K.

90. Chernega, P.M., 2006. 'Vyrobnycha dijal'nist' i material'no–pobutove stanovyshe robitnykiv Ukrai'ny u roky Drugoi' svitovoi' vijny (Production activity and material and everyday situation of Ukrainian workers during the Second World War)', K.

* * *